

sérték a zsidók ellen az utóbbi időben végrehajtott intézkedéseket. Örömmel hallottam híveimnek ezt az erkölcsös felfogását, véleményét és ítéletét, és főpásztori büszkeséggel említem föl, mert ez a széles tömegek felfogása, véleménye és ítélete, s egyúttal öröndetes jele annak, hogy az igaz katolikus szellem mélyen benne gyökerezik és ma is eleven erőként él népünk lelkében. Az igazság védelmében és a szeretet szolgálatában az üldöztetés és a börtön nem szégyen, hanem dicsőség.⁵⁹

Márton püspök állásfoglalása nem volt inyére a magyar hatóságoknak. Május végén, Jarostól rendreutasítva, visszatért Gyulafehérvárra, s persona non grata lévén, a háború befejeztéig nem tette be lábát Észak-Erdélybe.⁶⁰

Az egyik olyan püspök, akinek a magatartása körül nagy vita kerekedett a háború után, a veszprémi püspök, Mindszenty József volt, aki később Serédi bíboros utódja lett a prímási székben. A veszprémi zsidók deportálását követően dr. Schiberna Ferenc a nyilas párt helyi vezetője, egyébként SS-Obersturmführer, állítólag arra kérte fel a ferenceseket, hogy tartsanak ünnepi hálaadó szentmisét annak tiszteletére, hogy a városban a zsidókérdés megoldódott.⁶¹ A püspök tiltakozott a terv ellen, arra hivatkozva, hogy a deportáltak között áttértek is voltak, de aztán engedett, mert a nyilas vezető megfenyegette, hogy elhíreszteli, hogy a püspök ellenszegül. Mindszenty végül is engedélyt adott egy külön misére, azzal a megszorítással, hogy a mise nem végződhet Te Deummal, és a nyilasok nem húzhatnak egyenruhát. Július 25-én megtartották a misét; a templom dugig volt hívekkel, és a misét egy ünnepélyes, zöld ornátusba öltözött szerzetes celebrálta. (A nyilasok egyenruhában jelentek meg.)⁶²

Ez a veszprémi eset egyedi volt; nincs semmi arra utaló jel, hogy más városban is celebráltak volna ilyen különleges misét. Másrészt annak sem maradt nyoma, hogy Apor, Hamvas és Márton püspök bátor állásfoglalása bármi hatással lett volna egyházmegyéjük híveinek tömegeire. A zsidóellenes cselekmények e területen is éppoly akadálytalanul, a lakosság közönye mellett zajlottak, mint bárhol másutt az országban.

Az alsópapság magatartásáról és reakciójáról elég szegényes a forrásanyag. A nagyszámú személyes – közreadott és közreadatlan – beszámoló és visszaemlékezés sem ad teljes képet. Több pap és lelkipásztor vállalt aktív szerepet a gyenge magyar ellenállási mozgalomban, és tőlük telhetően mindent megtettek az üldözöttek segítésére. Közöttük Bereczky Albert református lelkész és Varga Béla katolikus pap kívánczik az első helyre.⁶³ Külön említést érdemel több alacsonyabb rangú pap, így Angyal Dezső, Egyed András, Izay Géza, Kálló Ferenc, Köhler Ferenc, Raile Jakab és Remete László, akik tevékeny szerepet vittek az ellenállásban és a zsidómentésben is.⁶⁴ Sok egyházi ember – férfiú és nő – végzett a nyilas időkben fontos segítő tevékenységet. A papok túlnyomó többsége azon-